

Ο βομβαρδισμός

1 Νοέμβρη του 1940

Την ώρα εκείνη την περιμέναμε όλοι. Τρεις μέρες πριν οι Ιταλοί είχαν κηρύξει τον πόλεμο κατά της Ελλάδας και η απόβασή τους στο νησί δε θα αργούσε. Σε πόλεις και χωριά, σε χαμόσπιτα και αρχοντικά το ίδιο σκηνικό: όλοι στο πόδι, τρέχαν πανικόβλητοι να μαζέψουν ό,τι μπορούσαν, μπας και γλιτώνανε κάτι από τη μανία των αεροπλάνων· γιατί αεροπλάνα θα χτυπούσαν πρώτα. Το 'χανε ξαναζήσει οι Κερκυραίοι πριν από δεκαεφτά χρόνια, όταν οι Ιταλοί χτύπησαν το καστέλο και ρήμαξαν την πόλη.

Στα παιδικά μου μάτια όλα φάνταζαν όμοια με την προετοιμασία ενός γάμου, μιας γιορτής χωρίς γέλια, δίχως τραγούδια και χαρά. Ακόμη βλέπω τις λαστιχένιες παντόφλες της μάνας μου να μαστιγώνουν αλύπητα τα βρεγμένα σκαλοπάτια του σπιτιού καθώς ανεβοκατεβαίνει στο υπόγειο κουβαλώντας τρόφιμα, κουβέρτες και νερό. Κι εγώ σαν το κουτάβι που τρέχει πίσω από τη σκύλα. Μέχρι που κουράστηκα κι απέμεινα στον μπότζο* να την κοιτάζω, φορτωμένη, μούσκεμα στον ιδρώτα, με τα μαλλιά που είχαν αποδράσει από τη σφιχτή κοτσίδα κολλημένα σαν χταπόδια στο λαιμό της. Παλικάρι η μάνα μου, άντρας η μάνα μου.

* Το κεφαλόσκαλο.

«Μάνα, κουράστηκα, δεν μπορώ να σε βοηθήσω», της έγνεψα καθώς με προσπερνούσε.

Προχώρησε για λίγο στο βάθος του σπιτιού κι ύστερα, σαν κάτι να θυμήθηκε, γύρισε απότομα πίσω. Κάθισε στο πιο κάτω σκαλοπάτι σφαλίζοντας ανάμεσα στα πόδια της τα μακριά φουστάνια της και με την άκρη του μανικιού της σκούπισε το ιδρωμένο μέτωπό μου.

«Είναι η γιορτή σου σήμερα, Αργύρη μου, το ξέρεις;» μου 'γνεψε κι έκλεισε στα δάχτυλά της τα παιδικά μου χέρια. «Χρόνια πολλά, στερνοπούλι μου», μου ευχήθηκε, μιας κι ήταν γιορτή και γενέθλια για μένα, και με φίλησε στο μέτωπο. «Μα σήκω τώρα, αγόρι μου, κάνε λίγο κουράγιο ακόμη, τ' αεροπλάνα θα φανούν απ' ώρα σ' ώρα. Άμε στο στάβλο να πάρεις τις μαρτίνες*. Να τις αφήσεις στον Γιώργη και να φύγεις».

Τις πήγα, αλλά δεν έφυγα. Έμεινα να δω πού θα τις έκρυβε για να μην τις σκοτώσουν οι βόμβες που θα ρίχνανε τα ιταλικά αεροπλάνα. Τι το 'θελα; Τις έσφαξε μπροστά μου εκεί, έξω, στο δρόμο.

«Να πεις της μάνας σου να 'ρθει σε καμιά ώρα να πάρει το κρέας. Σε καμιά ώρα. Κατάλαβες;»

Κόντεψε να μπει ολόκληρος μέσα στ' αυτί μου, λες και αν φώναζε δυνατά θα τον άκουγα.

«Σιγά μην κατάλαβες...», ψέλλισε ανάμεσα στα δόντια του.

Όλα μπορούσα να τα διαβάσω στα χείλη των ανθρώπων, και τα κρυφά και τα φανερά, όσα μου βροντοφωνάζαν και όσα μου ψιθυρίζαν. Αυτό δεν ήταν το πρόβλημα. Το πρόβλημα ήταν που δεν μπορούσα να μιλήσω, ή που οι άλλοι δεν μπορούσαν να κα-

* Οι κατσίκες.

ταλάβουν τι ήθελα να τους πω. Νεύματα δεν έκανα έξω απ' το σπίτι, μα, κι αν δεν ντρεπόμουνα, ποιος θα με καταλάβαινε;

Όπως γύρναγα στο σπίτι, τα δάκρμά μου, ένα με τις μύξες και τα σάλια, στάζανε στα σκονισμένα μου παπούτσια και τα ξεπλένανε κι αυτά κι εμένα απ' τα αίματα που είχα δει και απ' τις κραυγές, τις κραυγές των ζωντανών, που δεν τις είχα ακούσει αλλά ακόμη αντηχούσαν στ' αυτιά μου. Εφτά χρονών παιδί, πώς να το σήκωνα τόσο βάρος, που έγινα άθελά μου δήμιος για δυο ψυχές που τις είχα δει να γεννιόνται, τις είχα ταϊσει να μεγαλώσουν, τις είχα χαϊδέψει να ημερέψουν, κι ακόμη κάποιες φορές τις είχα λούσει, και άλλες τις είχα στολίσει με λουλούδια, λες κι ήτανε κορίτσια που θα πηγαίνανε στο πανηγύρι.

Σαν σήκωσα τα μάτια να βρω ξανά τη ρότα μου στο δρόμο, που κόντευα να γκρεμοτσακιστώ, είδα τη φιγούρα της μάνας μου να 'ρχεται καταπάνω μου. Αχνή και μακρινή πολύ για να διαβάσω στα χείλη της αυτά που μου φώναζε, αλλά αρκετά καθαρή για να νιώσω τον πανικό της. Ο ίδιος πανικός διαπέρασε κι εμένα, με κάρφωσε στη γη, κι ένιωσα τα δάχτυλα των χεριών μου να φυτεύονται στο χώμα.

Τι συμβαίνει; Γιατί τρέχει η μάνα; Κίνδυνος; Πού είναι; Πίσω μου; Όχι, δεν είναι πίσω μου! Τότε πού; Ψηλά;

Έγειρα πίσω το κεφάλι μου, και τα δάκρυα που 'χαν λιμνάσει στη στέψη των ματιών μου ξεχύθηκαν στα μάγουλά μου, νερά που σπάσανε το φράγμα. Ναι, ο κίνδυνος ερχόταν από ψηλά, τα αεροπλάνα είχαν φτάσει.

Είναι όμορφα τ' αεροπλάνα, και είναι τόσο κοντά μου. Να! Το χέρι μου θ' απλώσω και θα τα φτάσω. Μη με τραβάς, μάνα, άσε με, άσε με σου λέω...

Σαν το τσουβάλι μ' άρπαξε απ' το σβέρκο η κυρα-Θοδώρα, κι

ένιωσα το γιακά μου θηλιά να σφίγγει στο λαιμό μου. Για πότε φτάσαμε στο σπίτι δεν το κατάλαβα. Οι δίδυμοι βρίσκονταν ήδη στο υπόγειο και αραδιάζανε καλύτερα τα πράγματα για να χωρέσουμε όλοι.

«Τον βρήκες, μάνα;» τη ρώτησε αμήχανα και ανούσια ο Σάββας, αφού μ' έβλεπε μπροστά του.

«Ο Άρης πού είναι; Δεν τον βρήκατε;»

Τα μάτια της τρεμόπαιζαν ανάμεσα στους δυο πρωτότοκους γιους της προμηνύοντας ότι δε θα δεχόταν αρνητική απάντηση. Είχε φέρει πέντε παιδιά στον κόσμο και τα τέσσερα τα 'χε εξασφαλισμένα. Για την Ασπασία δεν ανησυχούσε, ήταν μαζί με τον πατέρα. Ο Άρης όμως πού βρισκόταν;

«Το κάνει επίτηδες. Του 'παμε να μην εξαφανιστεί, να 'ναι κοντά στο σπίτι, κι αυτός έγινε άφαντος. Πουθενά δεν ήταν, φάγαμε τον τόπο να τον βρούμε», απολογήθηκε ο Βαλάντης.

«Είναι ή δεν είναι έξω; Κι εγώ τι να κάνω τώρα; Να μείνω εδώ περιμένοντας να μου τον φέρουν σκοτωμένο; Κάπου θα τον βρω...»

Η μάνα μου ανασκουμπώθηκε κι έκανε μια δρασκελιά να φτάσει τη σκάλα. Ξαφνικά το σπίτι ρίγησε ολόκληρο. Ο βομβαρδισμός είχε αρχίσει, κι εγώ δεν άκουγα τίποτα, ένιωθα μόνο το παράπονο της γης, που σαν πληγωμένο ζώο έσκουζε, έτρεμε, σπαρταρούσε. Δεν την πτόησε ούτε ο ήχος της βόμβας που έσκασε δυο σπίτια πιο κει, ούτε ο ήχος της σειρήνας που ούρλιαζε, ούτε ο πανικός που έβλεπε στα μάτια των παιδιών της. Τίποτα δε θα την κρατούσε μέσα. Και όταν έβαλα τα κλάματα, σε μια ανώφελη προσπάθεια να τη μεταπείσω, αυτή φάνηκε απόμακρη, αμετάπειστη, βέβαιη και γι' αυτά που θ' άφηνε πίσω της και για κείνα που πήγαινε να βρει. Τον αδερφό μου πολλές φορές τον μίσησα – ναι, τον μισούσα, κι ας ήμουνα παιδί –, εκείνη τη μέρα

όμως τον σκότωσα μέσα μου για πρώτη φορά. Τον σκότωσα όταν είδα τα ξυπόλυτα πόδια της μάνας μου να ξεκολλάνε απ' το τελευταίο σκαλοπάτι και να βγαίνουν γυμνά έξω, στην κόλαση. Για ποιον; Για χάρη αυτού που από την πρώτη μέρα που άνοιξε τα μάτια του μας μίσησε όλους, τη μάνα, τον πατέρα, τους δίδυμους, την Ασπασία, ακόμη κι εμένα, πριν καν γεννηθώ.

«Μη φοβάσαι, θα περάσει», μου 'λεγαν και μου ξανάλεγαν τ' αδέρφια μου και, κάθε φορά που το σπίτι σπαρταρούσε, στην προσπάθειά τους να με προστατέψουν, μ' έκλειναν ανάμεσά τους σαν τις συμπληγάδες πέτρες, όλο και πιο σφιχτά.

Τρεις ώρες μας κοπανούσανε οι Ιταλοί, και τ' αεροπλάνα δεν ήτανε πια τόσο όμορφα... Κάθε φορά λέγαμε πάει, περάσανε, δε θα ξανάρθουν, κι εκείνα να τα πάλι πίσω. Η μάνα όμως δε γυρνούσε. Κι εμένα ο κόσμος μου γινόταν όλο και πιο μικρός, και όλο και πιο λίγο φοβόμουνα τις βόμβες, γιατί όσο μεγάλωνε η πιθανότητα να μη ζει εκείνη τόσο περισσότερο έχανε την αξία της η δικιά μου η ζωή.

«Τελείωσε, φύγανε... Δεν θα ξανάρθουν, τουλάχιστον όχι σήμερα», είπαν οι δίδυμοι, και έτσι επιπόλαια κάναμε να βγούμε έξω, χωρίς να προετοιμάσουμε τα μάτια και τις ψυχές μας για κείνα που θ' αντικρίζαμε.

Δεν είχα δει τόσο θάνατο γύρω μου, δεν είχα ξαναδεί τόσο πολλή δυστυχία στα μάτια των ανθρώπων. Κι όμως μπορούσα να την ακούσω να μου ψιθυρίζει λόγια πρόστυχα, λόγια απειλητικά, καθώς περνούσα πλάι από τα θύματά της: καμένα σπίτια, καμένα ζώα, καμένοι άνθρωποι σαν κέρινες κούκλες που τις βαρέθηκαν και τις πέταξαν στο τζάκι. Κι εκεί, ανάμεσα στον πόνο και στις φλόγες, ο αδερφός μου σε κατάσταση έκστασης να συμπληρώνει το παρανοϊκό σκηνικό.

«Στ' αλήθεια έτρεξες να με σώσεις; Και αν έπεφτε δίπλα μας η βόμβα, τι θα 'κανες δηλαδή; Αχ, βρε μάνα, είσαι όντως πολύ... ας πω ελαφριά... Και θες να σου πω και κάτι; Γι' αυτό δεν ήμουν σπίτι, για να δω μέχρι πού θα φτάσει αυτή σου η ελαφρότητα».

Του φάνηκε ελαφρύ που η μάνα μου είχε αλωνίσει την Κέρκυρα, ή ό,τι απέμεινε από αυτή, για να τον βρει.

«Για κάποιο λόγο μ' εκδικείσαι, μ' εκδικείσαι από τη μέρα που γεννήθηκες. Γιατί;»

«Τον ξέρεις το λόγο. Τα 'παμε».

«Τι είπαμε; Πως είσαι κάτι άλλο από αυτό που θα 'θελες να είσαι; Και φταίω γω γι' αυτό; Φταίω γω που φύτρωσες σαν αρρώστια στα σπλάχνα μου; Γιατί εγώ δεν ήθελα αρρώστια, δεν ήθελα εσένα. Ένα παιδί σαν τ' άλλα τα παιδιά μου ήθελα».

Δεν τα εννοούσε η μάνα μου, τα 'λεγε για να τον πληγώσει. Αλλά ό,τι κι αν έβγαινε απ' το στόμα της, όσο δυνατά και απελπισμένα κι αν του το φώναζε, εκείνος δεν το άκουγε καν. Μόνο όταν το χέρι του Σάββα τον άρπαξε απ' το λαιμό και τον πέταξε σαν φτερό πλάι στο κουφάρι ενός αλόγου που ακόμα έβγαζε καπνούς φάνηκε να χάνει το χιούμορ του και να καταλαβαίνει ότι όλα αυτά στ' αυτιά τα δικά μας δεν ακούγονταν καθόλου αστεία.

«Μ' εσένα θα λογαριαστούμε αργότερα, δε θα σ' το χαρίσω», είπε στον Σάββα με όσο δηλητήριο του είχε απομείνει.

«Συνεχίζεις, έτσι; Έπρεπε να σε είχα πνίξει χρόνια πριν!» του είπε ο Σάββας και έκανε καταπάνω του απειλητικά, λες κι είχε πάρει την απόφαση να τελειώσει μια δουλειά που από καιρό είχε αφήσει στη μέση.

«Αφήστε τον, πάμε!»

Το χέρι της μάνας μας μπήκε ακόμη μια φορά ανάμεσά τους. Όχι, μάνα, άφησέ τον, να τελειώσουν όλα εδώ τώρα, να τε-

λειώσουν τα βιάσανα τα δικά σου, τα δικά μου, τα δικά του, όλων μας.

Το σκέφτηκα, αλλά δεν το είπα. Εκείνη είχε αρχίσει ήδη να κατηγορίζει φουριόζα και, όταν την πήραμε χαμπάρι, είχε απομακρυνθεί αρκετά.

Τρέξαμε ξοπίσω της, αλλά δεν την προφτάσαμε. Ξέραμε πού πήγαινε. Όταν φτάσαμε έξω απ' τον περίβολο του νοσοκομείου, αντικρίσαμε κι εκεί την ίδια εικόνα: παντού καταστροφή και φωτιά και κόσμος πολύς να καταφτάνει απ' όλο το νησί, να κουβαλάνε νεκρούς και τραυματίες δικούς τους και ξένους όπως μπορούσε ο καθένας, με τα κάρρα, με τα ζώα, ακόμη και στα χέρια. Γραπώθηκα σφιχτά στο μπράτσο του Βαλάντη και το ανθρώπινο κύμα μάς πέταξε στο υπόγειο του νοσοκομείου, όπου μέρες τώρα ο πατέρας είχε μετακομίσει όσους αρρώστους μπορούσε και είχε στήσει τρία μικρά πρόχειρα χειρουργεία. Το 'ξερε ο πατέρας, το 'χε πει στην Ασπασία μας τη μέρα που μας κήρυξαν τον πόλεμο:

«Θα δουν πολλά τα μάτια μας, ομορφιά μου, πολλά και άσχημα. Μα μη διστάσεις. Ακόμη κι αν εγώ δεν είμ' εκεί...»

Την προετοίμαζε ακόμη και για την περίπτωση που αυτός δε θα κατάφερνε να επιβιώσει, αν και ήξερε πως κάτι τέτοιο θα ήταν ό,τι χειρότερο εκείνες τις στιγμές.

Ο πατέρας δεν ήταν μόνο η κεφαλή του νοσοκομείου αλλά και η ψυχή του, μια ψυχή τεράστια, τυλιγμένη σε ένα σώμα ασήμαντο, κοκαλιάρικο, ασθενικό. Ένα μυαλό λαμπρό, σπουδαγμένο στο εξωτερικό, ένα μυαλό ξουράφι, που κανείς απ' τους γιους του δεν το είχε πάρει, λες και το κρατούσε προίκα για τη μοναχοκόρη του.

Τη μάνα την είχα χάσει από τα μάτια μου εδώ και ώρα και

τ' αγόρια τα 'βλεπα κάπου στο βάθος να ρωτάνε γνωστούς και ξένους:

«Μήπως είδατε τον γιατρό; Την κόρη του; Μια κοπέλα με μαύρα μακριά μαλλιά και ιατρική μπλούζα. Δεν έχει άλλη γυναίκα γιατρό το νοσοκομείο».

«Αν είναι, θα 'ναι πίσω, στα χειρουργεία. Όλοι οι γιατροί είναι πίσω. Η κατάσταση είναι πολύ άσχημη, φίλε, χτυπήθηκε πολύς κόσμος», είπε στον Σάββα ένας νεαρός και έφυγε τρέχοντας.

Άνοιγα δρόμο με τα χέρια μου ανάμεσα στον κόσμο, μήπως και κατάφερνα να φτάσω στην πίσω μεριά του υπογείου, και μόνο όταν ένιωσα τα παπούτσια μου να γλιστράνε στο μαρμαρίνο πάτωμα, σε ένα πάτωμα υγρό και κατακόκκινο απ' το αίμα των ανθρώπων, τότε κατάλαβα πως είχα φτάσει... είχα φτάσει στα «μαρμαρένια αλώνια». Έτσι τα 'λεγε ο πατέρας μου τα χειρουργεία, γιατί καθένας που βρισκόταν εκεί, σαν άλλος Διγενής Ακρίτας, έδινε μάχη με τον Χάρο.

«Αργύρη, Αργύρη... Είσαι καλά; Πού είναι οι άλλοι; Αργύρη, πού είναι η μάνα;»

Το τράνταγμα της Ασπασίας με επανέφερε για λίγο στην πραγματικότητα. Χρειάστηκε να την κοιτάξω κάμποση ώρα κατάματα για να καταλάβω ότι αυτήν αναζητούσα.

«Καλά είμαστε όλοι, και η μάνα καλά είναι», της έγνεψα, γιατί ήξερα πως, όπως κι εγώ, έτσι κι εκείνη πρώτα για τη μάνα ήθελε να μάθει.

«Και οι δίδυμοι; Κι ο Άρης; Πού είναι;»

«Καλά είναι κι αυτοί. Εδώ είναι κι οι δίδυμοι. Ο Άρης θα 'ναι στο σπίτι τώρα. Ο πατέρας ζει; Είναι καλά; Πού είναι;» τη ρώτησα, και τα χέρια μου έτρεμαν από την αγωνία μη μου πει πως

ο πατέρας είχε χαθεί για πάντα ή κάτι άλλο από εκείνα που λένε στα παιδιά που μένουν ορφανά.

«Καλά είναι, είναι πίσω, αλλά εσύ δεν κάνεις να πας εκεί. Πρέπει να φύγεις από δω, να βρεις τους άλλους και να γυρίσεις σπίτι».

Σκούπισε το χέρι της στη ματωμένη μπλούζα της και το πέρασε πάνω απ' το μάγουλό μου.

«Πήγαινε σπίτι, σε παρακαλώ, να μην έχω και την έγνοια σου, κι αν έρθουν ξανά τ' αεροπλάνα να τρέξεις στο υπόγειο. Εντάξει;»

Έσκυψα το κεφάλι κι έφυγα χωρίς να πω κουβέντα. Άνοιγα δρόμο στα τυφλά για να βγω απ' το βούρκο, όχι για να μη βλέπω το αίμα, αλλά γιατί δεν άντεχα τα βαθιά αυλάκια που 'σκαβαν στα πρόσωπα των ανθρώπων ο πόνος και τα δάκρυα.

Τη μάνα και τους δίδυμους δεν τους βρήκα παρά μόνο όταν έφτασα στο σπίτι. Ήταν συγκεντρωμένοι όλοι στη σάλα και συνέχιζαν αυτό που 'χαν αφήσει στη μέση: ο καβγάς καλά κρατούσε. Από τη μια ο Άρης στριμωγμένος σε μια γωνία κάτω από τη σκάλα, σαν ύαινα σε αιχμαλωσία, και από την άλλη οι δίδυμοι ανταριασμένοι, να μην υπολογίζουν ούτε τη φωνή της μάνας μου ούτε' εμένα, που τους τράβαγα από τα βρακιά* σαν το μυρμήγκι που προσπαθεί να κυλήσει την κοτρόνα που 'χει φράξει τη φωλιά του. Εκείνος ο καβγάς δεν τελείωσε όπως συνήθως, με τη μάνα μου να συγκρατεί την οργή των άλλων και να δικαιολογεί και τις πιο αισχρές του πράξεις λέγοντας πως ήταν παιδί και πως κάποια μέρα θα ημάρενε.

«Θα δείτε, έχει καλή ψυχή», έλεγε η κακομοίρα, «απλώς θέλει υπομονή και κατανόηση. Κι όταν σε λίγα χρόνια γίνει άντρας, τότε να δείτε!»

* Τα παντελόνια.

Κι όταν τα 'λεγε αυτά, δεν ήξερε ούτε η ίδια πως τα χειρότερα δεν τα 'χαμε δει και πως η ζωή όλων μας θα γινότανε πιο τραγική ακόμη όταν το παιδί αυτό θα γινόταν άντρας. Μάζεψε πολύ ξύλο απ' τ' αδέρφια μας εκείνη τη μέρα ο Άρης, για όλα όσα είχε κάνει και δεν τα είχε πληρώσει: για τις νύχτες που με τρόμαζε μέσα στο σκοτάδι και για τις μέρες που με χτύπαγε μαζί με τα ξένα παιδιά κι έλεγε στις γειτονιές πως ο μουγγός δεν ήταν αδερφός του. Ούτε εγώ λυπήθηκα γι' αυτό που έγινε ούτε η Ασπασία.

«Του χρειαζόταν. Τι πάει να πει “παιδί”; Τον Σεπτέμβρη θα πάει στο Πολυτεχνείο. Ποιος θα 'ναι κει να τον προστατεύει, μάνα;» είπε η Ασπασία.

Κι εκείνη καθόταν στο πράσινο μπαγκούλι* που 'χαμε στην κουζίνα αμίλητη, με σκυμμένο το κεφάλι, να μετράει τους ρόμβους του μωσαϊκού σαν τον κατηγορούμενο στο δικαστήριο που περιμένει καρτερικά να απολογηθεί για ένα έγκλημα που δεν έχει διαπράξει.

«Κι αυτόν εγώ τον γέννησα».

«Κι εμάς μας γέννησες, κι αυτό μην το ξεχνάς. Και τον Αργύρη εσύ τον γέννησες, και σε έχει πιο πολλή ανάγκη απ' όλους μας, αλλά εσένα η μόνη έγνοια σου είναι τι θ' απογίνει ο Άρης».

«Ο Άρης, Ασπασία μου, θα 'χει κακό τέλος, γι' αυτό τον νοιάζομαι, έχει κακό κουσούρι. Τον Αργύρη δεν τον σκέφτομαι, γιατί ο Θεός τού πήρε τη λαλιά αλλά του έδωσε χρυσή καρδιά και γερό μυαλό. Δεν τον φοβάμαι τον μικρό».

Ο πατέρας από την άλλη δεν είχε ιδέα τι συνέβαινε στο σπιντικό μας, αν και κάτι είχε υποψιαστεί, γιατί, όσες φορές πήγαινε στο νοσοκομείο να τον δει η μάνα μου, τη ρώταγε:

* Μικρό ξύλινο κάθισμα.

«Θοδώρα, συμβαίνει κάτι με τον Άρη; Είναι δυο μέρες τώρα που δε μου 'χεις πει κουβέντα, κι αυτή η ησυχία με τρομάζει. Δε μ' έχεις συνηθίσει».

«Τον ξέρεις, βρε Ιάκωβε, τι αγγελοκρουσμένος* είναι, κι αυτό δεν αλλάζει», απαντούσε η μάνα. «Εξάλλου ο νους μου είναι στους δίδυμους, που φεύγουν για το μέτωπο. Δε μου 'χει μείνει μυαλό για τις παραξενιές του Άρη».

Τρεις μέρες έκανε να 'ρθει ο πατέρας μας στο σπίτι, κι η μάνα μου κάθε φορά πήγαινε στο νοσοκομείο αποφασισμένη να του τα πει όλα. Όμως σαν τον έβλεπε να ακουμπάει τα λερωμένα ματογυάλια του πάνω στο γραφείο και να τρίβει επίμονα τις καμάρες των ματιών του, τον λυπόταν για τα βάσανα που 'χε στο κεφάλι του και έφευγε άπρακτη, όπως ο ερωτευμένος που δεν καταφέρνει να ξομολογηθεί τον έρωτά του. Όσο για την Ασπασία, απέφυγε κάθε κουβέντα γύρω απ' το θέμα, φοβούμενη μην την πληρώσουν οι δίδυμοι σαν γύρναγε ο πατέρας στο σπίτι κι έβλεπε το μούτρο του Άρη, που 'χε πάνω του όλες τις αποχρώσεις του μπλε κι είχε πρηστεί στα ζυγωματικά απ' το ξύλο τόσο που νόμιζες ότι του τα 'χανε φουσκώσει με την τρόμπα.

«Αυτά περίμενα, ωρέ, από σας; Ο ένας να εμπιάζει τη μάνα του κι οι άλλοι δυο να παριστάνουν τους νταήδες;» ξέσπασε ο πατέρας, αφού πρώτα άκουσε υπομονετικά όλα τα συμβάντα απ' το στόμα της κυρα-Θοδώρας. «Τι έχετε να μοιράσετε και τρώγεστε; Βουρλισμένοι! Τίποτα δεν έχετε να μοιράσετε. Κι αν είχατε, τώρα θα σας τα πάρει όλα ο πόλεμος. Κι εσείς, δυο μέτρα παλικάρια, δεν ντρέπεστε να τα βάζετε με ένα παιδί που το μυαλό του δεν έχει πήξει ακόμη; Κρατήστε την οργή σας, γιοι μου, για

* Παράξενος.

τα χαρακώματα, για τον εχθρό, όχι για τον αδερφό σας», είπε οργισμένος στους δίδυμους.

«Πατέρα, εμείς...», ακούστηκε πνιχτή η φωνή του Βαλάντη.

«Αρκετά, γιε μου! Φαίνεται πως δε νογάτε* πόσο δύσκολα θα γενούν τα πράγματα για τη χώρα, και ειδικά για φαμίλιες σαν τη δικιά μας, τώρα που μπήκαμε στον πόλεμο. Αντί να κοιτάξετε τι θα κάνετε με τη ζωή σας, εσείς τρώγεστε σαν τα σκυλιά! Κι εσύ, Άρη. Τι θ' απογίνουμε μ' εσένα; Μικρό παιδί και να μη σέβεται τίποτα, να αντιδράς σε καθετί ορθό και λογικό, λες και γεννήθηκες για ν' ανοίγεις πληγές! Ένα σας λέω μόνο, και βάλτε το καλά στο μυαλό σας: Αλίμονο σ' όλους μας αν μας βρουν διαλυμένους οι δύσκολες ώρες που 'ναι να 'ρθουν. Αλίμονο σε όλους μας!»

Το ξέσπασμα του πατέρα τελείωσε άδοξα, σαν θεατρική παράσταση που αφήνει σύζυλο το κοινό της, ανήμπορο ν' αποφασίσει αν πρέπει να χειροκροτήσει για το φινάλε, μέχρι που κάποιος λίγο πιο τολμηρός απ' τους άλλους κάνει την αρχή. Η Ασπασία άρπαξε το πανωφόρι του πατέρα, που κρεμόταν απ' ώρα στην κουπαστή της σκάλας, σαν να περίμενε κι αυτό να πάρει το λόγο, και με γρήγορες κινήσεις τίναξε τη σκόνη και τις τρίχες που 'χαν γραπωθεί πάνω του, δίνοντας θαρρείς το σύνθημα για να τραβήξει ο καθείς μας στη μεριά του. Κατέβηκα δυο δυο τα σκαλοπάτια και στα τελευταία τρία έριξα ένα σάλτο για να μειώσω την απόσταση που με χώριζε απ' τον πατέρα, που κατευθυνόταν με γοργά βήματα προς την γκρίζα θάλασσα αψηφώντας την αντάρα του ουρανού και το απογευματινό μπουρίνι που κάλπαζε προς το νησί.

* Καταλαβαίνετε.

Ο χωρισμός

Φλεβάρης του 1941

Το ποδήλατο του ταχυδρόμου αγκομαχούσε στο ανηφορικό καντούνι που οδηγούσε στο αρχοντικό. Ο ήχος της σκουριασμένης αλυσίδας του, που εκλιπαρούσε για λάδωμα όπως ο διψασμένος για νερό, έκανε τη μάνα να σκουπίσει βιαστικά τα χέρια στην ποδιά της και να τρέξει προς την κούρτη*.

«Σ' το 'πα, βρε βουρλισμένε, να με φωνάζεις! Να μην τα πετάς χάμου», φώναξε οργισμένη σαν έφτασε στη σιδερένια καγκελόπορτα και είδε την αλληλογραφία ένα με το χώμα και τον Σπύρο τον ταχυδρόμο να ροβολάει** στον κατήφορο σηκώνοντας το χέρι του ψηλά, σαν λευκή σημαία ανακωχής, για να την εξευμενίσει. «Ας μου στέλναν μια αράδα λέξεις μοναχά...», μονολόγησε σαν διαπίστωσε πως ούτε αυτή τη φορά υπήρχε γράμμα απ' το μέτωπο.

Η αγωνία της για τους δίδυμους είχε ξεκινήσει από την πρώτη μέρα της επιστράτευσης, όμως από τότε που ο Βαλάντης της είχε γράψει πως δεν ήταν πλέον μαζί με τον Σάββα έχασε για τα καλά τον ύπνο της. Τον Δεκέμβρη ο ελληνικός στρατός κατέλαβε την Πρεμετή και ο Βαλάντης παρέμεινε εκεί, ενώ ο Σάββας,

* Η αυλή.

** Κατρακυλάει.

ασυγκράτητος και ενθουσιώδης, θέλησε να συνεχίσει στην πρώτη γραμμή. Έκτοτε δεν είχαμε νέα απ' τον Σάββα, και η αγωνία της μάνας κάθε μέρα γιγαντωνόταν. Μοναχά το τελευταίο γράμμα απ' τον Βαλάντη, όπου της έγραφε πως κάποιος δικός του γνωστός είχε δει τον Σάββα στην Τρεμπεσίνα και πως ήταν καλά, κατάφερε για λίγες μέρες να την ηρεμήσει. Όσο όμως περνούσαν οι μέρες κι εκείνη δεν έπαιρνε πλέον γράμμα ούτε απ' τον Βαλάντη, η έννοια των παιδιών της τη διαπότιζε, την πλημμύριζε με άγχος και αμφιβολία. Οι φήμες ότι οι Ιταλοί ετοιμάζονταν να εξαπολύσουν νέα επίθεση και η αναμπουμπούλα στα ελληνικά στρατεύματα έσβησαν και τις τελευταίες ελπίδες της για κάποια είδηση απ' τους γιους της.

Απογοητευμένη, σκούπισε με ευλάβεια την αλληλογραφία του πατέρα και σήκωσε από κάτω τον κουρασμένο ταξιδιώτη απ' το Βερολίνο, ένα καλοθρεμμένο δέμα που κατέφτανε σχεδόν κάθε τρεις μήνες από τη Γερμανία. Αυτό το δέμα ήταν η υπόσχεση που τηρούσαν χρόνια τώρα δύο φίλοι αδερφικοί, ο πατέρας και ο Μαξ. Εφημερίδες, κάρτες, φωτογραφίες, ιατρικές μελέτες και ένα γράμμα που έκλεινε μέσα του οικογενειακές χαρές και λύπες, αναμνήσεις, ανησυχίες για το παρόν, φόβους για το μέλλον, πολιτικές ιδέες και απόψεις, επιστημονικούς προβληματισμούς και καλλιτεχνικές τάσεις ήταν το συνηθισμένο περιεχόμενο των δεμάτων που αντάλλασσαν τακτικά οι δυο τους.

«Ασπασία, έλα να δούμε τι μας έστειλε με την πόστα* αυτή τη φορά ο τρελο-Μαξ», είπε ο πατέρας και έμπηξε βαθιά τα δάχτυλά του στα στρώματα του χαρτιού που προστάτευαν το δέμα στο μακρύ ταξίδι του.

* Το ταχυδρομείο.

«Το γράμμα δε βλέπω», είπε όλο αγωνία ο πατέρας και αμέσως έσπευσε να διορθώσει ο ίδιος τα λόγια του: «Α, να το!»

Κάθε φορά το γράμμα έψαχνε πρώτα και όλο έλεγε πως δεν το έβρισκε. Ύστερα άφηνε την εξερεύνηση του υπόλοιπου πακέτου σ' εμάς τους περιέργους. Πάντα είχε την έννοια του Μαξιμίλιαν ο πατέρας, ιδιαίτερα όμως μετά την αλλαγή της κατάστασης στη Γερμανία και την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία, που τα πράγματα δυσκόλεψαν πολύ γι' αυτόν και την οικογένειά του, τη Μάρτα. Η Μάρτα, η γυναίκα του, ήταν ολόκληρη η οικογένειά του. Παιδιά δεν είχανε κάνει, κι εκείνος κάθε φορά που αναφερόταν στο θέμα έλεγε πως πλήρωνε το τίμημα που ο Θεός τού χάρισε έναν άγγελο για σύντροφο.

Άδερφέ μου Ιάκωβε,

Αλλάξαμε, αλλάξαμε όλοι, άλλαξαν όλα. Τις προάλλες ζητήσανε από τη Μάρτα να εγκαταλείψει τη χώρα. Χρόνια τώρα ακροβατούμε σε ένα τεντωμένο σχοινί κι εγώ κι εκείνη. Με κάθε τρόπο προσπαθώ να αποτρέψω την απέλασή της, εκμεταλλευόμενος το γεγονός πως εγώ κι εκείνη φέραμε στη ζωή τη μισή σημερινή νεολαία του Χίτλερ, μα φαίνεται πως είναι μάταιο. Είναι Γερμανοεβραία, μον λένε, και που ζει ευχαριστημένος να 'μαι. Το ότι γεννήθηκε στη Γερμανία, το ότι είναι μια από τις καλύτερες μαίες στη Γερμανία, το ότι ο άντρας της και η μάνα της είναι Γερμανοί δεν την κάνει Γερμανίδα; Σε ρωτάω, Ιάκωβε, δεν είναι Γερμανίδα η Μάρτα; Αν η Μάρτα γεννούσε έναν γιο και η ανεξαρτησία της χώρας κινδύνευε, ο γιος της δε θα πέθαινε για την πατριδα του; Ο άντρας της δεν πολέμησε για τη Γερμανία; Πες μου, Ιάκωβε!

Υπέβαλα κι εγώ την παραίτησή μου απ' το νοσοκομείο τις προ-

άλλες, επικαλούμενος το γεγονός πως η Μάρτα ήταν το δεξί μου χέρι στη δουλειά και ότι ως εκ τούτου καθίσταμαι ανεπαρκής. «Έχετε ακόμη το αριστερό σας χέρι, γιατρέ», μου απάντησαν. «Φροντίστε να μην το χάσετε κι αυτό. Είστε λογικός άνθρωπος εσείς». Κι εγώ δεν είπα τίποτα, από φόβο μην την αποχωριστώ μια ώρα αργότερα... Γι' αυτό σου λέω, φίλε μου, άλλαξα... Δεν είπα τίποτα... Θυμάσαι, Ιάκωβε, που με φώναζες τρελο-Μαξ; Που μου 'λεγες να κρατάω κάπου κάπου κλειστό το στόμα μου; Τώρα πια δεν κάνω τίποτε άλλο. Και τα βράδια που πνίγομαι βάζω το κεφάλι μου στο τζάκι και φωνάζω δυνατά, για να ελευθερώσω όλα όσα κρατάω μέσα μου.

Κι η Γερμανία άλλαξε... τώρα που όλοι οι Γερμανοί πιστεύουν πως είναι στις δόξες της, τώρα που νικήθηκε η ανεργία, τώρα που υπάρχει ένα «μεγάλο όραμα», τώρα που όλοι οι Γερμανοί εργάζονται για μια «μεγάλη ιδέα». Τώρα η Γερμανία κυλιέται μέσα στο βούρκο σαν φτηνή πόρνη που ξεγελιέται από τα ψεύτικα στολίδια που της προσφέρουν οι εφήμεροι εραστές της. Πες μου, Ιάκωβε, πώς μπορεί να παραμυθιάζεται μια ολόκληρη χώρα; Πώς επιτρέπει ο κόσμος μια τόσο μεγάλη αδικία; Κι ο γείτονάς μου... ναι, αυτός που παίζαμε μαζί χαρτιά κάθε βράδυ... γιατί δε με κοιτάζει πια στα μάτια;

Ζήτησα από τη Μάρτα, για πολλοστή φορά, να φύγει όσο είναι καιρός από τη Γερμανία, να πάει στη Μ. Βρετανία για όσο χρειαστεί, και θαρρώ πως μαντεύεις την απάντηση. Αυτή την ξεροκεφαλιά της που αγάπησα αυτή μισώ περισσότερο τούτη την ώρα. «Θα μείνω μαζί σου», μου λέει, «και ό,τι είναι να γίνει ας γίνει».

Τριάντα χρόνια η ζωή του ενός αντέγραφε τη ζωή του άλλου, φίλε. Μαζί πήραμε το πτυχίο μας, σ' ένα καλοκαίρι χάσαμε κι οι δύο τους γονείς μας, το ίδιο φθινόπωρο γνωρίσαμε και αγαπήσαμε τις γυναίκες μας. Τι μας επιφυλάσσει το μέλλον τώρα; Προστάτεψε τον εαυτό σου